

ÆLDRE DANSKE BOGTRYKKER- OG FORLÆGGERMÆRKER

AF

MOGENS HAUGSTED

Medens studiet af de ældre bogtrykker- og forlæggermærker i udlandet er blevet drevet med flid gennem aarhundrederne og paa et forholdsvis tidligt tidspunkt resulterede i større værker med talrige gengivelser af historisk kendte emblemer, har interessen herhjemme været mere moderat. Det betyder imidlertid ikke, at problemet aldeles har været tabt af syne. 1707 disputerede f. eks. Lars Terpager, som daværende alumne paa Borchs Kollegium, over de ældste danske bogtrykkeriers historie og giver der, ganske vist en passant, en kort beskrivelse af Gotfred af Ghemens mærke¹⁾.

Da siden Langebek, og med ham en kreds af bogkyndige, forsøgte at genindsamle og beskrive den stamme af ældre danske bøger, der saa katastrofalt var gaaet til grunde ved Universitetsbibliotekets brand 1728, kunde man forvente at just dette rekonstruktive arbejde vilde resultere i saa indgaaende boglige beskrivelser, at ogsaa bogtrykkermærkerne vilde komme paa tale. Det er imidlertid kun undtagelsesvis lyset falder over dette emne, som da Langebek indleder et optryk af „Den Gulandske Water-Recht“, trykt i København 1505, med en kobberstukken faksimile af Gotfreds mærke (Danske Magazin, V, 1751, p. 225). Endnu magrere, i henseende til vort emne, er hans „Fortegnelse paa de ældste og rareste Danske Bøger, som ere trykte før og i Reformationstiden“, der fandt optagelse i Videnskabernes Selskabs historiske Almanak 1764, 65 og 66. Listen der førtes frem til aarhundredets slutning, indskrænker sig til blot titelmæssige opregninger, og det samme gælder den fortegnelse, der, med Langebek som mellemmand, offentliggjordes af præsten J. F. Noodt²⁾ og som dækkede tiden indtil 1530 (se videre herom i Bruuns indledning til nedenanførte skrift). Af samme type er endelig Claus Fastings „Forsøg til en Fortegnelse over de udi Danmark og

Norge fra Bogtrykkeriets Indførsel til 1789 Aars Udgang udkomne Danske Skrifter“, Bergen 1793.

Givtigere for vort emne er Rasmus Nyerups „Bidrag til de københavnske Bogtrykkeriers Historie“ som fremlagdes i Læsendes Aarbog for 1800. Lejlighedsvis findes her korte karakteristikker af de ældre bogtrykkeres mærker, men om nogen gengivelser er der ikke tale. Nyerup strejfer emnet igen i andet bind af Skildringen af Danmarks ældre og nyere Tilstand, 1804, hvor han giver en fremstilling af Bogtrykkerkunstens Indførelse i Danmark (p. 430 flg.) og paany finder lejlighed til omtale af Gotfred af Ghemens og Povel Ræffs mærker.

Det er først med Chr. Bruuns Indsats vort emne rykker en kende mere i forgrunden. I den omfattende og særdeles grundige behandling han giver af de danske palæotyper, der tryktes i Det kgl. Biblioteks Aarsberetninger og Meddelelser 1864-74, kommer han undertiden ind paa temmelig udførlige betragtninger over enkelte bogtrykkermærker, som nu endelig faksimileres i højere grad end tidligere sket var. Bruun gengiver Gotfred af Ghemens og Povel Ræffs mærker samt et emblem benyttet af Oluf Ulrickson, der viser en forbavsende og næppe tilfældighed med et af den tyske trykker Johann Hamann i Venedig i 1490erne brugt mærke. Endvidere gengives et par af Johan Hochstraten brugte emblemer, Henrik Smiths forlæggermærke samt to af Hans Vingaards trykkermærker. Siden fortsatte Chr. Bruun sine undersøgelser over Gotfred af Ghemens afstamning og trykkervirksomhed før Danmarksopholdet i en særlig afhandling, der fremkom 1890 i: Aarsskrift udg. af Forening for Boghaandværk, og til denne afhandling tog H. O. Lange stilling i „Analecta bibliographica“, 1906, hvor Gotfred af Ghemens emblemer indgaar som betydningsfulde led i en undersøgelse over hans samlede virksomhed.

Gotfred af Ghemens nærmeste forgænger, muligvis hans læremester, Johan Snell, der hævder pladsen som baade Danmarks og Sveriges første bogtrykker, benytter vel ikke noget mærke i det fuldstændigt bevarede danske tryk fra 1482. Da han forlod Danmark og henlagde sin virksomhed til Stockholm, brugte han derimod et mærke, som forekommer i den ældste kendte svenske bog *Dialogus creaturarum optime moralisatus*, 1483. Mærket, der er gengivet hos L. Chr. Nielsen: *Fra Johan Snell til vore Dage*, I, 1908, p. 27 viser sig at være holdt nær op ad et emblem benyttet af Gouda- og Antwerpentrykkeren Gerard Leeu, der var virksom i 1480erne og 90erne. Indirekte hører Snells mærke saaledes paa en maade til i den hjemlige kreds.

Fra Chr. Bruuns nævnte undersøgelse af de danske palæotyper fører

der en lige linie ned til Lauritz Nielsens omfattende bibliografiske registrering af den danske litteratur til aar 1600. Første del af hans værk, der forelaa 1919, omfatter tiden 1482-1550. Bortset fra den helt nye typologiske metode, der bragtes i anvendelse ved bøgernes beskrivelse, fik værket betydning for den emblematiske interesserede ved de prøver

Bogtrykkermærke benyttet af Oluf Ulricksön. I felterne längst til venstre og højre, der danner fodstykket for to søjlepar, findes henholdsvis Sveriges tre kroner og Dannebrogskorset. I midterpartiet bærer englen to skjolde, af hvilke skjoldet längst til venstre gengiver Malmös byvaaben medens skjoldet längst til højre gengiver bogtrykkerens bomærke. Paa originalen findes over de omtalte søjler yderligere to skjolde visende henholdsvis Danmarks tre kronede løver (til venstre) og den norske løve (til højre). Ulricksöns bomærke viser stor lighed med det til højre gengivne mærke, som brugtes af bogtrykkeren Johann Hamann. Hamann trykte bøger i Venedig i 1480erne og goerne. Mærket er reproduceret efter Paul Kristeller: *Die italienischen Buchdrucker- und Verlegerzeichen bis 1525*, Strassb. 1893, p. 87, nr. 1. Mærket er yderligere gengivet i Max J. Husung: *Die Drucker- und Verlegerzeichen Italiens im XV. Jahrhundert*. Münch. 1929, p. 116. Jvf. fremdeles: H. W. Davies: *Devices of the early Printers*. Lond. 1935, p. 494, nr. 155.

paa bogtrykmateriellet, der føjedes til som et anhang efter den egentlige bibliografi og hvori gengivelser af bogtrykkernes mærker fast indgaar. Anden del af bibliografien, der omfattede perioden 1550-1600 og forelaa færdig 1933, har ingen materielprøver. Derimod udsendtes 1934 Dansk typografisk Atlas 1482-1600, som under eet demonstrerer det benyttede typografiske udstyr indenfor den angivne periode og endelig i faksimile præsenterer den første ubrudte række af danske bogtrykkermærker indenfor et nærmere bestemt tidsrum.

Vender vi os et øjeblik til udlandet er perioden til ca. 1600 vel den, der frembyder størst interesse for bogtrykkermærkernes historie. Det er i alt fald indenfor den periode, udgivervirksomheden har floreret livligst. Men ogsaa det følgende tidsrum har fundet interesserede udgivere, medens vi herhjemme ikke har tilsvarende materiale at byde paa. Dette forhold har i nogen grad motiveret prøverne paa danske bog-

trykker- og forlæggermærker fra tiden omkring 1580 til ca. 1670, der er valgt ud af et materiale samlet fortrinsvis i den Hielmstierne-Rosencroneske Samling i det kongelige Bibliotek. Det bør imidlertid straks pointeres, at de kommende betragtninger paa mange maader bærer præg af det foreløbige. For det første er der ikke tale om nogen komplet række mærker fra det 17. aarhundrede – dertil vil kræves mere omfattende undersøgelser; som et repræsentativt udtryk for det 17. aarhundredes danske bogbestand maa Hielmstiernes Samling imidlertid staa som garant for, at de fleste vigtigere mærker er kommet med. Endvidere er tydningen af de enkelte mærker i flere tilfælde uvis – det hører til undtagelserne, at en tolkning er urokkelig hjemlet i den enkelte bogtrykkers eller forlæggers egne kommentarer. Overhovedet er den emblematiske forstaaelse et omraade, som mange udgivere gaar i en stor bue udenom. Grunden er ligetil, men det synes dog, som et forsøg efterlader noget større tilfredshed hos den interesserede, end fuldkommen kapitulation. Artiklen skal med andre ord blot betragtes som en første præsentation af de muligheder, der ligger gemt i dette betydningsfulde materiale. Lykkeligt vilde det være, hvis et bogtrykkerfirma engang fandt paa at sætte fagets forgængere et minde ved at foranledige materialet udgivet komplet. Dermed vilde dansk boghistorie paa et væsentligt omraade komme paa højde med, hvad udlandet har præsteret.

Ældst af de gengivne mærker er det der tilhører præsten og poeten HANS CHRISTENSEN STHEN (ca. 1540–1610). Emblemet findes i: *En liden Haandbog*, Mads Vingaards tryk, København 1578, hvor det er anbragt vis a vis en gengivelse af den berømmelige by Helsingørs „insignium“ som forestiller et krigsskib vuggende paa bølgerne med opvundne sejl og to rækker strittende kanoner.³⁾ Sthen, der stammede fra Roskilde (som det vil fremgaa af billedets fodstykke) var 1578 kapellan ved St. Olai i Helsingør, en stilling hvori han havde fungeret siden 1566 og som han siden ombyttede med kaldet som sognepræst ved St. Pederskirken i Malmø, hvortil hørte stillingen som provst i Oxie herred. Som prædikant skønnes det, at Sthen nok kunde drive paa med nidkærhed, og dette forhold har tilsyneladende voldt ham kvaler i den sidste del af hans embedstid. Man aner, at utaalssomme sjæle, der har følt sig ramt af hans tales snert, har gjort ham det hedt i hans verdslige affærer. Under uværdigt paaførte fortrædeligheder lukkede han 1610 sine øjne og kom derved, nok paa anden vis end han havde tænkt sig, til at bekræfte sit sindbillede: den stridsberedte hane, der kalder sjælene til kamp og kristeligt virke.

Medens eftertiden nemlig er tilbøjelig til at fremhæve Sthen som

salmedigteren, er der næppe tvivl om, at han selv først og fremmest har betragtet sig som prædikanten, der var sat som gudsordets vogter og som forkynderen. Det fremgaar af efterladte optegnelser⁴⁾, at han har ofret prædikekunsten intensiv opmærksomhed. Gang paa gang vender

Hans Christensen Sthens forfatter- og udgivermærke, 1578. Paa originalen læses over hanens hoved mottoet: Sic et non aliter, sat med typografiske versaler: Emblemet blev efterskaaret i Assverus Krøgers udgave af samme bog, Lübeck 1592.
Originalens størrelse.

han, der var opøvet i Niels Hemmingsens skole og som var kendt med de nyere tyske homiletikere, tilbage til betragtninger over prædikenens rette maal og proportioner, dens sprogføring og metaforik og alle de øvrige forhold der kunde lede den til at naa sit maal med størst fynd. Ganske vist er de optegnelser der sigtes til først fra 1592 og efterfølgende tid – altsaa 14 aar senere end vi træffer hans emblem, men der er maaske rimelighed i at betragte enkelte ting som en kodifikation af tidligere løsgaaende materiale, og der er næppe tvivl om en sammenhæng mellem Sthens syn paa sin virksomhed som prædikant og emblemet.

Som symbol er hanen tidligt kendt og flertydigt benyttet. Hvad der er af særlig interesse i dette tilfælde er, at den undertiden direkte identificeres med præsten. Ganske som den aarvaagne hane varsler lyset, saaledes varsler præsten lyset for sjælene, der slumrer i syndens mørke.⁵⁾ Det er ligeledes kendt, at hanen tidligt fandt vej op til kirkespirets spids,

hvor den drejer sig over korset. Herfra skulde den minde sjælene om at vogte paa sig selv at det ikke gik som med den fornægtende Peter. Og, siger en anden middelalderlig forfatter, der er en anden endnu nærmere lighed mellem vejrhanen og præsten. Thi ganske som den gode vejrhanen vender sig op mod den rasende vind, saaledes vender præsten sig kampberedt mod ugudelighedens storme og byder dem trods.⁶⁾ I denne verden er der muligheder for at finde Sthens sindbillede forankret.

Sthen nøjes imidlertid ikke med symbolet i al sin enkelthed men tilføjer et par attributter – dels en trompet, som giver den opvakte fugl en vis militant slagkraft, dels et kors i dystert sort. Som tolkning vil jeg vove at mene, at Sthen med musikinstrumentet har villet forstærke og understrege sit syn paa sig selv som vækkeren. Den afbildede trompet er af ganske samme type som de signaltrompeter, der paa Sthens tid bl. a. kaldte til turnering og dystløb eller fandt anvendelse til militært brug, hvor en fanfare à la „Feldstückblasen“ ildnede til voldsom indsats.

Med korset kan Sthen understrege sit ønske om at give sig ind under Kristi bud og førelse (korset som Kristus-tegn eller som symbol for kristendommen i almindelighed); viljen til at vække sjælene for korsets vidnesbyrd ligger, som antydnet, i den øvrige del af symbolerne. Komplet er gengivelsen af Sthens emblem imidlertid ikke her, for saa vidt som der paa originalen, med typografiske versaler, hen over hanens hoved findes følgende motto: Sic et non aliter. Her bekræfter han endnu engang sit syn paa sig selv som den evigt redebonne vækker, der gaar ind under sin herres vilje med et gjaldende bud om gudsordet. „Saadan, og ikke anderledes“ ønskede den gamle sjælehyrde og psalmist at blive betragtet. –

Da den i Lübeck fødte retslærde BLASIVS ECKENBERGER 1592 oversatte Jyske Lov til plattysk, fik han eneretsprivilegium paa udgaven, som han lod trykke i Slesvig hos Nicolaus Wegener. Eckenbergers udgave, der autoriseredes for retterne i Sønderjylland, udkom i to dele – første del med titlen: Dat Rechte Judske Lowbock Anno 1590 auergesehn. . . Nu öuerst uth dem Densken in de Holsteinische Sprake . . . ummegesettet Dorch Blasium Ekenberger Börger tho Flenssborch. Anno M.D.XCIII. Bag i bogen fandtes dels Wegeners bogtrykkermærke (gengivet i Lauritz Nielsens Typografiske Atlas. Tvl. LXXXV, nr. 6), dels Eckenbergers ovenstaaende forlæggermærke. Forlæggermærket genfindes i værkets anden del, som udgøres af et Repertorium Alphabeticum [1594]. (Hielmst. 574. 4°).⁷⁾

Eckenbergers mærke krones af et bevinget kerubhoved – et tegn med aner i fortiden. Inkunabeltidens trykkere benyttede ofte keruber som

Øverst til venstre juristen Blasius Eckenbergers forlæggermærke, 1503 i noget formindsket gengivelse. Øverst til højre Maurits Sax' bogtrykkermærke, 1627. Originalens størrelse. Nedenunder disse Viborgpræsten Tøger Mortensen Hvas' forlæggermærke, 1616. Originalens størrelse.

skjoldeholdere – paa skjoldet forekom gerne trykkerens initialer. Som regel fremstilles englene dog paa dette tidspunkt i hel figur og hyllet i kaabe. Paa den anden side 1500 ser man dem undertiden korporligt svinde ind til det bevingede hoved, hvorved de i nogen maade gaar over til at virke som en ornamental rekvisit. Englen vogter over Eckenbergers motto: Bonum est sperare in Dominum, Ipse enim salus mea – et motto der bringer Davids 118. salme, v. 9 i erindring: Det er godt at sætte sit haab til Herren, for han er selv min frelse. Indenfor rammen præsenteres udgiverens skjoldemærke, et stiliseret egetræ som vokser paa

et bjerg, naturligvis en hentydning til Eckenbergers navn, hvortil initialerne B E slutter sig. Skjoldet støttes af en kvindelig figur, fremstillet i en bedende attitude med himmelvendt aasyn og løsnet kaabe, rimeligvis en symbolisering af „haabet“, der indtager den angivne forventningsfulde holdning (mærk ogsaa mottoets brug af haabet). Nederst har kunstneren signeret sit værk med initialerne A E.

Lidt anderledes er det emblem som forekommer i Professor theologiae og tysk sognepræst i Sorø Johan Clüvers Harmonia Evangelistarum, der tryktes 1627 i Sorø af MAURITZ SAX (Hielmst. 65. 4°). Det ovale emblem har som Eckenbergers kerubtegnet foroven, der ogsaa her vogter over mottoet, taget fra Davids 119. salme, v. 57: Portio mea, Domine, dixi custodire legem tuam. I H. P. Resens samtidige oversættelse (1607) lyder ordene: Min Deel Herre sagde ieg (er) at holde dine Ord. Salmen, som i sin helhed stærkt understreger sangerens fortrøstning og glæde ved Guds ophøjede magt og førelse, kan vel antyde sit om Sax' aandelige indstilling. Indenfor rammen præsenteres en tredelt ligebenet trekant – et tegn, der, ofte mangfoldigt varieret, symboliserer Treenheden.

Magister TØGER MORTENSEN HVAS var sognepræst til Sortebrødre Kirke i Viborg i perioden 1577–1617, da han benyttede det gengivne mærke, som findes i den eneste bog, der kendes af ham: Rosarium animæ spirituale, Det er Sielens aandelig Rosengaard, trykt 1616 i København af Georg Hantzsch paa Christen Nielson Bogbinders bekostning. (Hielmst. 921. 8°).

Den lærde mand har været vel bevandret i tidens emblematik og aabenbart ogsaa været fortrolig med den type barokke bogtrykkermærker, der, karakteristisk for genrens begyndende forfald, excellerede i sammenhobninger af symboler, hvorved mærkerne fik noget af rebusens karakter. For nutiden vilde Hvas' emblem være en haard nød at knække, men heldigvis har han selv givet „en kort oc eenfoldig forklaring“ der løser vanskelighederne. Emblemets bærende idé ligger i det citat fra Jakobs Brev, I, v. 12, som han anbringer over mærket: „Salig er den Mand som lider Fristelse, thi effter hand er bleffuen præffuit, da skal hand faa liffsens Krune“. I enkeltheder gennemgaar han nu symbolerne og vi følger ham i den orden han selv opstiller. Først „Riset“ hvorom han siger, at

„Kieppen er Guds ord oc riset hans straff
De lære oss Synden at stande aff.“

„Tornkronen“ er ligesom „Tyranner grumme“ blandt de tilskikkelser, „som plage altid gode oc fromme“. Men, beder han:

„Giff mig taalmodighed Kaarsset at bære,
Lad Tornkronen komme mig til ære.
Lad Belials tancker i mig ey komme
Beuar mig Herre Jesu fromme.“

Tugtelseerne (riset) og plagerne (tornekronen) følges med lykkens ubestandighed, som symboliseres i „Terningerne“ (de to tegn til højre i billedet):

„Lyckens Terning falder hid oc did
Hun er icke alle lige blijd.
En huer skal met sin Lycke leffue
Oc sig i Guds fryct Taalmodig øffue.“

Til tugtelseerne, plagerne og lykkens ubestandighed kommer faren for at gaa vild i livet. Derfor følgende bøn i forbindelse med „Glarøynene“ (brillen øverst):

„Oplius mine Øyen at ieg maa see
Vijs mig din rætte vey oc stie
At ieg til Døden den maa beuare
Oc leffue oc døe foruden fare.“

„Timeglassit“ sigter naturligvis til den ilende tid, hvorom det advarende og forjættende hedder:

„Vort timeglas snart udløbet kand være
Derfor wi Kaarsset taalmodig' bære:
Vor elendis tijd fanger snart ende
Den cuig glæde Gud oss vil sende.“

Og om forkrænkelighedssymbolet „Dødmans Hoffuet oc Been“ hedder det, at disse sager skal lære os ydmyghed:

„Huad ieg nu er skalt du oc være
Ydmygheds dyd du aff mig lerre.
Din pral oc brask du derfor leg aff
Thi du skalt snarlig leggis i graff.“

Værst er „Hugormen“, symbolet for Satan selv, som faar læst og paa-skrevet:

„Satan drog sig i Hugormens serck
Oc saa bedreff det listige verck.

Ey Satan du maatte dig vel skamm'
 At du tog paa dig den slemme ham
 Oc førd' oss all' under Kaarss oc nød
 Til megit ont oc den euig død."

Til gengæld hedder det om „Ærenskrone“ at den er sikker for hver den, som er kommet vel gennem de opregnede farer og fristelser:

„Ærens Krone er mig tillagde
 Effter de Ord mig ere tilsagde:
 At naar wi fristede oc prøffuede ere
 Saa skulle wi Liffsens krone bære,"

hvilket just hentyder til de nævnte ord fra Jakobs Brev der staar over emblemet.

Vejen til ærens krone gaar gennem taalmodet. Derfor omslutes hele symbolet af devisen: Patientia vincit omnia, d. v. s. Taalmodighed besejrer alt.

Sluttelig signerer han sit værk paa billedets fod med sine initialer T. H. M. F. ☉: Theocharus Huassius Martini Filius. —

Omkring 1612 nedsatte SALOMON SARTOR sig som bogtrykker i København, hvor han virkede til sin død 1644. I alt fald i sine yngre aar synes han at have været et foretagsomt gemyt. Han skaffede sig 1622 et vidtgaaende privilegium, hvortil hørte forpligtelser til at holde en velforsynet boglade, et perfekt bogtrykkeri, et trykkeri til at trykke kobberstykker med og et bogbinderi. Aaret efter blev han kongelig bogtrykker og universitetsbogtrykker. Herefter synes han i nogen maade at have hvilet paa sine laurbær. Fra hans nærmeste foresatte professorerne indløber der klager over bogladens mangelfuldhed og kobberstikkeriets ringe effektivitet. Sartor svarede med sarkasmer; til gengæld ymtes der fra de højlerdes side forskelligt om hans hyppige besøg i vinstuerne.

Sartor valgte sig et bogtrykkermærke, som han varierer en kende mellem 1619 og 1621 (jeg tager stadig det forbehold, at der kun bygges paa Hielmstiernes samling). Mærket fra 1619 er benyttet i Caspar Bartholins *De terra, aere et igni institutio physica succincta: cum præmissa elementorum theoria generali*. Hafniæ 1619, (Hielmst. 2335. 8°), medens det andet finder anvendelse i Povel Andersen Medelbys *Ungdommens Gudelige Forlystning udi kort oc sund Forklaring offuer alle de Epistler oc Texter som forhandles i den Christen Kircke til Aftenprædicken det gantske Aar . . .* Prentet i Kiøbenhaffn, 1621 (Hielmst. 106. 4°).

Grundformen i dem begge er ovalen og i tekstrammen genfindes det kristelige motto: Ora et labora c: Bed og arbejde, som er blevet Benediktinerordenens valgsprog. Hvorfor Sartor valgte dette motto har jeg ikke kunnet finde – det stemmer imidlertid godt overens med hans indstilling i de yngre aars opgangsperiode. Indenfor devisebaandet findes hans initialer S S, hvortil knyttes et B, der hentyder til hans profession Bibliopola c: Boghandler. De tre bogstaver er føjet til stammen i en merkurstav, og med dette tegn er vi midt inde i et af symbolikens store problemer. H. W. Davies, der i sin samling „Devices of the early Prin-

Længst til venstre Salomon Sartors bogtrykkermærke, 1621, længst til højre hans mærke fra 1623. Begge originalens størrelse. I midten Hellevadpræsten, den senere kgl. Kalendariograf Niels Heldvads forlæggermærke, 1629. Noget formindsket.

ters“, London 1935, er en af de nyere forfattere, som har befattet sig nærmere med spørgsmaalet, mener at kunne sige, at „firtalstegnet“ paa en eller anden maade har haft forbindelse med Merkurdyrkelsen. Det benyttedes i Middelalderen i forbindelse med forskellige former for købmandsskab og som grundstammen i mange forskellige haandværker-gilders bomærker. Det kan iagttages i papirmageriet, men en helt dominerende plads faar det i boghaandværket og bogtrykkerfaget, hvor det allerede i inkunabeltiden er et af de mest brugte grundtegn. Siden har det vist stor sejghed og benyttedes helt op i det 18. aarhundrede. Som signum optræder det sjældent alene; det faar først egenverdi i forbindelse med et sæt initialer eller ved forskellige særprægede tilføjelser f. eks. til den horisontale linie i 4-tallet, der kan forsynes med en eller flere lodrette linier. I danske bogtrykkermærker har det været brugt allerede i 16. aarhundrede, og det vil hyppigt genfindes i det følgende. At Sartor derfor ogsaa vælger merkurstaven, svarer blot til almindelig praksis.

Imellem Sartors to mærker findes det vaaben, som den i 1615 udnævnte kgl. „Calendariograph“ NIELS HELDVAD (1564–1634) benyttede i flere af sine bøger, bl. a. i den række af de større „Prognostica“, som han fandt tid til at udgive ved siden af sit øvrige forfatterskab og kalender-

skriveriet, der af ham selv dateres fra 1590. Mærket er gengivet efter: *Prognosticon astrologicon*, Paa det Aar effter vor Herris oc Frelseris . . . Naaderige Fødsel M.DC.XXIX, trykt i København hos Henrik Waldkirch (Hielmst. 1629. 4°). Heldvad begyndte sin løbebane som teolog, efterfulgte sin fader som sognepræst i Hellevad 1590 og benyttede de indsigter i astronomi og astrologi han havde tilegnet sig bl. a. til at stille nativiteter. I denne profession kom han en gang for skade at fortrædige den almægtige Johan v. Wouwern, geheimeraad hos den gottorpske Hertug Johan Adolf, der fik ham afskediget fra kaldet 1609. Allerede før, i 1602, havde Heldvad været i konflikt med Amtmanden i Aabenraa Friderich von Ahlefeld, og dette forhold har maaske inspireret til følgende (billedløse) „Symbolum“, der findes paa sidste blad i „Kurtze und einfaltige Beschreibung der Alten und weitberümbten Stadt Schlesswig“, 1603:

Frisch auff in unlust und Lachen
wann der Teüffel zornig ist,

som oversattes til latin af Poeten Matthæus Zuber og placeredes nedenunder det tyske sprikwort. Siden hen benyttede Heldvad gentagne gange mottoet, der rummer forjættende glimt af humor, en naadegave Heldvad trods sine genvordigheder besad i rigt maal.⁸⁾

En anden yngre og direkte forløber for det gengivne vaaben forekommer i hans *Prognosticon* for 1608. Ogsaa her findes, paa bogens sidste blad, det tvedelte skjold med rosenkransen i det ene felt, og, i dette tilfælde, elleve stjerner mellem tre skraabjælker i det andet felt. Skjoldet holdes af to gående hunde og over skjoldet findes en kronet ugle. Til billedet hører følgende sentens:

Sey fern van uns der Schlangen Oge,
Darauff gehört hellisch Fewr und Loge.

Maaske hentydes der stadig til den gamle strid med Ahlefeld, eller Heldvad søger blot i almindelighed „at skræmme enhver „Lüengeist und Lästerteuffel“ fra sig“ (Rørdam i anf. skr.). Skjoldet der bæres af hundene bruges skriftevis med det afbildede, hvor man finder Heldvads initialer øverst; venstre felt har den halve rosenkrans, højre felt deles op ved tre bjælker, hvorimellem ti stjerner. Til tolkningen giver Heldvad et bidrag gennem mottoet, som i almindelighed følger denne mærkeform:

Vita rosæ fragilis nostra est & fluxilis undæ (til venstre for symbolet)
Altera sed clari syderis instar erit (til højre for symbolet).

Førstelinién hentyder til jordelivet og dets forkrænkelighed – „vort liv er skrøbeligt som rosen og de bølgende vande“. Andenlinien – „men det andet liv vil ligne en klar stjerne“, maa vel (antitetisk) henvise til den kommende tilværelse. At der imidlertid ogsaa af Heldvad hentydes til hans astronomiske studier bekræftes af Rørdam, der noterer, at Heldvad „selv etsteds“ berører sagen (anf. skr. p. 31 noten)

Langebek peger paa, at symbolet: rosenkrans - stjerne findes i al sin enkelhed (og uden motto) paa titelbladet til *Coronula Rosea Heldwaderi*: Det er Alle Bedrøffuede Hierters oc Bodferdige Synderes Rosenkrantz nyligen . . . colligeret oc tilsammendraget . . . trykt hos Henrik Waldkirch, København 1616, hvor to engle kommer flyvende med rosenkransen i hvis centrum stjernen straalér. Fra samme bog kan det maaske være værd at mærke sig Heldvads forkærlighed for at se det forgængelige liv i blomstens billede. Det opbyggelige værk er symbolsk formet som en rosenkrans – „Bøyelen til denne Rosenkrantz bliffuer sammenset oc flettet aff huasse Torne som her effter følger“, og den første „Spina“ (torn) er følgende fra Jobs Bog, kap. 14, v. 1-2: „Et Menniske fød aff en Quinde leffuer en stacket tijd oc er fuld aff wro. Oc gaar op som et Blomster oc falder aff, det flyer som en skygge oc bliffuer icke.“

I urtegaarden er ingen urtis Krafft
Som kand imodstaa Dødens Mact
Alle Doctorers oc Lægers Konst
Er imod døden alt omsonst.

Det skal iøvrigt bemærkes at bogen er tilegnet herren til Kærstrup og Arreskov, Jacob Rosenkrantz' hustru, Fru Petronelle samt døtre. –

Omkring 1626 dukker et nyt navn op i den københavnske bogverden – paa dette tidspunkt begyndte den tyskfødte bogtrykker MELCHIOR MARTZAN sin virksomhed. Saa dygtigt bestred han sin profession, at han 1631 fik den nyoprettede stilling som Anden Universitetsbogtrykker og sammen med Førstebogtrykkeren Sartor deltog han i det krævende arbejde, der var forbundet med trykningen af Christian IV.s Foliobibel, som afsluttedes 1633. Samme aar fik han udvidede rettigheder og 1634 tildeltes han, i kompagniskab med boghandleren Joachim Moltke, det første danske privilegium til trykning af aviser. Endelig – 1644 – efterfulgte han Sartor som Universitetets Førstebogtrykker, fik siden titlen „Kgl. Bogtrykker“ og fungerede i disse hverv og som boghandler til sin død 1654.

1651 benytter Martzan de to her gengivne mærker. Det øverste stammer fra 2. forøgede udg. af Ole Worms *Runir, seu Danica literatura*

Melchior Martzans bogtrykkermærker, begge fra 1651 og i original størrelse.

antiquissima . . . (Hielmst. 97. 2°). Rammen udgøres af et kartoucheværk hvorigennem to rosen grene med hver to roser snor sig. Indenfor rammen møder øjet øverst „Herren“s straalcomkransede navn (Adonaj) – typisk for det 17. aarhundrede, hvor man sjældent fremstiller Guddommen billedligt. Straalerne falder ned over Kong David, der befinder sig paa sin trone, trakterende harpen. Over hans hoved hænger en ejendommelig baldakin baaret af to englelignende væsener, og ved tronens ene side er anbragt en rekvisit, der formodentlig maa være en slynge; paa den anden side en palmegren. Omkring Davidsskikkelsen løber devisen i en smal ramme: *Integritas et rectum custodiant me, quia*

expecto te, d. v. s.: Lad pletfrihed og ret vogte mig, for jeg venter dig. Imellem kartoucherammen og deviserammen er i hver side af emblemet anbragt et byvaaben, hvor man til højre vil genkende Københavns. Det andet henviser sandsynligvis til Martzans fødested.⁹⁾ Fra fortiden var der tradition for, at somme trykkere benyttede deres hjemlige byvaaben i de emblemer, hvormed de udstyrede deres bøger i det fremmede. Et indicium i den retning er det vel, at det netop er over dette vaaben Martzan anbringer sit bomærke – merkurstaven, til hvis stamme hans initialer M M følger sig.

Længst til venstre Joachim Moltkes forlæggermærke, 1638, i noget forstørret gengivelse. Udsnit af originalens kobberstukne titelblad. I midten Moltkes forlæggermærke, 1662. Originalens størrelse. Længst til højre Melchior Wincklers bogtrykkermærke, 1646. Originalens størrelse.

Det andet kvadratiske emblem findes i (den senere soranske) Professor theologiae Peder Mogensen Mahlers Oratio jubilæa ... in Regiâ ... Academia 1651 habita. Emblemet har det samme motto i en cirkelformet, tredelt ramme; i hjørnerne vogter bevingede kerubhoveder. Indenfor rammen støtter to engle en laurbærkrans, der spirer frem fra en bog, hvis under- og forsnit (med spænder) samt bagerste perm vender frem mod beskueren. Indenfor kransen genfindes bomærket fra forrige emblem med et tilføjet B; ligesom Sartor havde ogsaa Martzan boghandlermæssige forpligtelser overfor Universitetet. I øvrigt tør man vist tilføje at emblemet's detaillér, haandværksmæssigt set, er et ualmindelig skrækkeligt stykke arbejde. Bogen afsluttes af en noget mere vellykket vignette – en vase fyldt med blomster og grene. Paa vasens midte gentager Martzan sine initialer M M B. –

Det blev før bemærket at Martzan, sammen med den i Rostock fødte boghandler JOACHIM MOLTKE, 1634 fik privilegium paa udgivelsen af ugentlige aviser paa Dansk og Tysk. Allerede 1626 spores Moltkes virksomhed. Med stor omsigt og megen kyndighed drev den lærde mand sin boghandel op til at være den bedst forsynede i landet og knyttede til boghandelen en voksende virksomhed som forlægger. Til Universitetsboghandler blev han udnævnt allerede 1627 og ved sin indsats bødede

han efterhaanden paa Sartors og Martzans manglende interesser overfor professorernes fornødenheder. Af hans forlæggermærker er valgt to; det ene findes som et lille vedføjet skjold paa det kobberstukne titelblad til Jesper Brochmands *Sabbati Sanctificatio* . . . trykt hos Melchior Martzan i København 1638. Devisen: *Pietas ad omnia utilis*, er taget fra Pauli 1. Epistel til Timotheus, kap. IV, v. 8, der i Resens oversættelse, 1607 lyder: Gudfryctighed er nyttelig til alle ting. Bomærket er en merkurstav, hvor initialen J har fundet plads paa „firtallet“s horisontale linie. Paa det andet mærke, taget fra Georg Fabricius' *Virorum illustrium . . . libri X . . .* trykt hos Henrik Giøde, København 1662 (Hielmst. 1072. 8°), er tilføjet en detaille; emblemet krones af haanden som rækker ud af skyen – symbolet paa Guddommen og dens almagt.

Til højre for Moltkes emblemer står et mærke tilhørende MELCHIOR WINCKLER. Denne synes at være kommet til bogtrykket ved et skæbnens lunc, idet hans oprindelige fag var farmacien, og som apoteker var han kendt til 1646, da han giftede sig med Sartors enke. Derved blev han ejer af baade et trykkeri og en boghandel samt hvervet som Universitetets Anden Bogtrykker, og i denne nye profession virkede han til sin død 1650. Wincklers bogtrykkermærke findes paa Lossius' *Græcæ Grammatices methodus . . .* København 1646 (Hielmst. 1213. 8°). Det billedlige motiv maa rimeligvis læses i nær forbindelse med bibelmottoet, der stammer fra Davids 121. Salme, v. 2: *Auxilium meum Deus*, som i Foliobiblens oversættelse lyder: Min hjælp kommer fra Herren. Saa fremt det billedlige symbol og mottoet skal forstås som en helhed, kan man opfatte emblemet som en lignelse der udsiger, at ligesom den overskaarne rod evner at sætte blomst under indflydelse af naadesolens stråler og varme fra oven, saadan sætter ogsaa initialerne MW deres haab til hjælp om blomstring fra den samme naadige kilde. Emblemet stammer, som det vil ses, fra det aar da Winckler lagde ud i sin nye geschæft. Men sikker er tolkningen ikke. –

Da pesten 1654 havde bortrevet Martzan, blev stillingen som Første Universitetsbogtrykker ledig og overgik til Sorø Akademis hidtidige bogtrykker PEDER JENSEN MORSING, der havde virket i dette kald siden 1652. 1655 forelaa hans ansættelse officielt, og den driftige mester søgte nu med Frederik III.s bistand, at bringe trykkeriets ydeevne op paa højde med samtidens bedste ved udstrakte køb af udenlandsk materiel. Til bogtrykkermærke valgte Morsing et symbol, der havde en lang forhistorie, og som genfindes i adskillige europæiske bogtrykkermærker – pelikanen der hakker hul paa brystet for med sit blod at nære ungerne flok. Mærkets motiv har sit udspring i den ældre middelalders natur-

historiske værker, hvis forfattere havde misforstået fuglens opførsel og – formodentlig efter at have iagttaget den rødlige farve paa næbbets spids – tillagde den den nævnte fremgangsmaade overfor afkommet. Tidligt blev mærket et sindbillede for Kristi kærlighed til menneskene, hvem han ofrede sit blod, men ogsaa nadverens symbolik fandt udtryk i pelikanens lignelse og selv længe efter at reel viden om fuglens færden var indhentet, vedblev symbolet at være omfattet med stor kærlighed.

Peder Jensen Morsings bogtrykkermærker. Til venstre en slutvignet med indfældede initialer omkring merkurstaven. Til højre hans signerede emblem, 1656.

Begge i originalens størrelse.

Morsing bruger mærket i Wilh. Langes *De veritatibus geometricis libri II* . . . 1656 i en ganske net udførelse, som han signerer med sine initialer PJM. Ogsaa en mindre (og meget tarveligere) udgave af mærket træffes i hans bøger, og som slutvignet bruger han lejlighedsvis det gengivne skjoldformede emblem mellem bladranker, som rummer hans initialer grupperet omkring merkurstaven. –

Omkring aarhundredets midte træffer man gentagne gange paa navnet JØRGEN LAMPRECHT, en bogtrykker der var virksom i København til 1670 og lejlighedsvis paatog sig større opgaver. Kun en enkelt gang har det i Hielmstiernes samling været muligt at iagttage hans brug af et bogtrykkermærke, hvis motiv er hentet fra St. Jørgens dragekamp, hvortil navneligheden vel har inspireret. Det gengivne emblem, som i originalen er fældet ind i en arabeskramme, træffes i *Alterbogen, Det er Søndagis oc hellige Dagis Episteler oc Evangelia med Collecter* . . . Med større Styl end tilforn. Tryckt i Kiøbenhaffn Anno 1666 (Hielmst. 1171. 8°). Mærket, der er uden motto, er under dragen signeret med initialerne JL, og man gaar næppe for vidt ved at paastaa, at kunstneren er kommet temmelig slet fra sin opgave. Det vilde i hvert fald være en nederdrægtig oplevelse at møde en hest med de afbildede proportioner.

Samtidig med Lamprecht vinder den tyskfødte boghandler PETER HAUBOLD fodfæste i København, hvor han 1665 blev Universitetsbog-

handler og arbejdede en forlagsforretning op, der koncentreredes dels i Frankfurt, dels i København. Haubold havde lejlighedsvis nært samarbejde med forlæggeren Daniel Paulli, og de to moderne indstillede bogfolk naaede endog frem til et forsøg paa at udsende en første dansk bogfortegnelse. Med hensyn til Haubolds brug af et forlæggermærke findes der i alt fald eet eksempel i den frankfurtske læges Peter von der Stylles *Handbuch der Chirurgiæ . . . Coppenhagen . . . Im Jahr 1651.*¹⁰⁾ (Hielmst. 2463. 8°). Emblemet domineres af en kvindelig skikkelse, som rimeligvis symboliserer det kristne haab, idet ankeret er et hyppigt fore-

Til venstre Jørgen Lamprechts signerede bogtrykkermærke, 1666.
Til højre Peter Haubolds forlæggermærke, 1651. Begge i originalens størrelse.

kommende attribut, hvortil haabet støtter sig. Ankeret griber fat i gudommelighedens faste grund og sikrer den haabende det faste tag i frelsen. I højre haand holder hun et vægur med lodder, og dette tidssymbol skal uden tvivl ses i sammenhæng med mottoet, der løber rundt omkring billedet og som lyder: *Sat cito, si sat bene*, d. v. s. Det er hurtigt nok gjort, som er godt gjort. I denne form kan talemaaden i alt fald føres tilbage til kirkefaderen Hieronymus, som i sin Epistel 66, 9 tillægger Cato vendingen. Forbindelsen „Haab“, „Tid“ og det „vel fuldbragte“ er aabenbart emblemet grundelementer. Nederst signerer Haubold endelig sit mærke ved initialerne PH under merkurstaven. –

I slutningen af 1620erne udlærtes en ung trykker TYGE NIELSEN, som i alt fald fra 1630 drev selvstændig virksomhed og 1643 gjorde springet til Kristiania, hvor han etablerede sig som Norges første bogtrykker og hvorfra han brød op lige saa brat efter en besværlig proces med præsten Christen Bang, paa hvis opfordring han havde flyttet sin virksomhed fra København. Tyge Nielsen fejtes gerne af som en temmelig tarvelig trykker, men, som det navnlig fremhæves fra norsk side, var han nok ikke saa ringe endda.¹¹⁾ Hans bogtrykkermærke, der gengives

som slutvignet er endda ganske kuriøst og forekommer ved første øjekast uforklarligt. Det findes benyttet i Niels Mikkelsen Aalborgs Huuszholdnings Calender, forbedret med en Tractat om Biers Skiødelse, item: Kiørs oc Faars Siugdømmer at raadføre, trykt 1634. (Hielmst. 2689, 8°). Selve bomærket er sluttet inde i en ramme bestaaende af to groteske masker, der ses i profil. Mærkets uforstaaelighed bliver mindre i det øjeblik man staver sig gennem T. Nielszøns navn og henter bogstav efter bogstav ud af det sammenfiltrede tegnkompleks. Det 3-talformede ciffer staar for dobbelttegnet sz. Den fordækte form ligger som fænomen ganske paa linie med de formalistiske spidsfindigheder, der yndedes af tiden, saasom brugen af akrostika, udspekulerede former for navneskjul paa titelbladet o. s. v. Om Tyge Nielsen selv har faaet ideen maa staa hen – han havde gode forbindelser med tidens lærde, ikke mindst med Niels Mikkelsen Aalborg, der besad et kvikt og mangfoldigt ingenium, der næppe har staaet fremmed for saadanne former for mummespil. –

Kaster vi et blik tilbage over de præsenterede mærker, viser de en paafaldende ensartethed i valget af motiver og deviser. Saa at sige alle emblemer henter inspiration fra den religiøse symbolik, ligesom mottoerne der bekræfter det religiøse forestillingssæt, næsten alle er bibelsprog. I den forbindelse maa man ikke glemme den ofte nære forbindelse, der herskede mellem visse bogtrykkere og Universitetet, hvis officielle kristendom i særdeleshed i det 17. aarhundredes første halvsekel var af skrappeste observans. Det var derfor klogt paa titelbladet at hænge et saadant skilt ud, som paa forhaand kunde berolige de høje gejstlige myndigheder. Man maa heller ikke glemme censuren, hvis centrum ligeledes laa i den lærde højskole, og som i embeds medfør ogsaa havde en ubehagelig indsigt med bogtrykkerne. Men det vilde være uretfærdigt ikke tillige at fremhæve tidens oprigtige religiøsitet, som gennemsyrede aand og haandværk. Og hertil kom saa moderetningerne sydfra, der fulgte de mange tyske trykkere, som udøvede kunsten herhjemme. I nogen maade har disse forhold vel været medbestemmende ved dannelsen af den mærketype, der havde sin klassiske tid til ca. 1670. I aarhundredets sidste trediedel kommer en duft af sen humanisme ind i den religiøse symbolik. Samtidig vokser antallet af mærker, som benytter spejlmonogrammer. Til en begyndelse er de sluttet inde i et garniture af bladformationer, allegoriske figurer, kroner og devisebaand, som helt er aarhundredets – siden, paa den anden side 1700, bliver de mere og mere fritstaaende og selvstændige. Endelig bryder rokokoen frem med helt nye krav. Om en række mærker fra denne næste periode skal en følgende artikel handle.

1) Om fejltolkningen deraf se: Chr. Bruuns Den danske Literatur fra Bogtrykkerkunstens Indførelse i Danmark til 1550 I, p. 58, note 3 i: Aarsberetninger og Meddelelser fra Det store kgl. Bibliothek, 1864-69, Kbh. 1870. - 2) I Hamburgische Beyträge zur Aufnahme d. gelehrten Historie u. d. Wissenschaften, II, 1741, p. 195. - 3) Bogen optryktes af Assverus Kröger, Lübeck 1592. Til udgaven hører en nyskaaret kopi af hanen (Hielmst. 1479. 8°). - 4) Sthen anskaffede 1592 den samme aar i Tübingen udkomne bog af Melchior Jäger: Precationes et Meditationes piæ: Ex Psalmis Biblicis fideliter collectae. Heri indføjede han hvide blade, der bl. a. rummer hans notater og betragtninger over prædikekunsten. (Ny kgl. Saml. 736. 8°). Uddrag i C. J. Brandt: Salmedigteren Hans Christensen Sthen, 1888, og Ernst Frandsen: Hans Christensen Sthen, 1932. - 5) F. E. Hulme: The History, Principles and Practice of Symbolism in Christian Art, 1909, p. 191 og henvisningen der. - 6) H. Detzel: Christliche Ikonographie, I, 1894, p. 27 flg. med henvisning. - 7) Nærmere om bogen, se Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi 1551-1600, nr. 1072, udgaven med omtrykt titelark. - 8) Se yderligere herom i H. F. Rordam: Historiske Samlinger og Studier, IV, 1902, og Langebeks bemærkninger i Videnskabernes Selskabs Historiske Almanak for 1775/76. - 9) Om dette se P. M. Stolpes gisninger i: Dagspressen i Danmark, I, 1878, p. 139. - 10) Tidligere gengivet i Friderich Roth-Scholtzius: Insignia Bibliopolarum et Typographorum, Nürnberg 1730, Sectio IX, nr. 116, hvor det findes i en kobberstukken mere detaljeret udførelse. - 11) Se Olav Myre: Presten og trykkeren. II. Trykkeren. Oslo 1945.

Som afslutning paa en følgende artikel vil fremkomme en kortfattet bibliografi over dansk og fremmed litteratur vedrørende bogtrykker- og forlæggermærker.

Tyge Niensens bogtrykkermærke, 1634. Original størrelse.